

JADIDCHILIK HARAKATI VA MILLIY UYG'ONISH

Mamajonov Xurshidbek Mirzamurod o'g'li

Andijon viloyati Shahrixon tumani 2 - son kasb-hunar maktabi tarix fani o'qituvchisi

Annotatsiya: *Jadidlar deganda ko'z oldimizga ma'rifatparvar, ziyoli, diniy va dunyoviy bilimlarni egallagan zamonasining ilg'or namoyandalari keladi. Ular sharq va g'arb mamlakatlaridagi ziyolilar bilan doimiy muloqotda bo'lgan. Ushbu maqolada jadidchilik harakatining paydo bo'lishi, rivojlanishi va jadidchilik maktablarining faoliyati haqida mulohaza yuritilgan.*

Kalit so'zlar: *jadid, maktab, jadidchilik, Rossiya imperiyasi, jasorat, milliy uyg'onish, millat, din, harakat, Turkiston, ruslashtirish, shariat, ozodlik.*

“Jadid” arabcha so'z bo'lib, “yangi” degan ma'noni anglatadi. Shuning uchun ham yangilik va islohotchilikka intiluvchi, yangilik yaratuvchi faoliyat bilan mashg'ul bo'lgan taraqqiyparvar, ilg'or ruhdagi milliy ziyolilar tarixda “jadid” degan nomga musharraf bo'ldilar. Ularning harakati esa jadidchilik deb nomlandi. Bu harakatning paydo bo'lishi bevosita o'sha davrdagi ichki muhit hamda tashqi xalqaro maydondagi ijtimoiy-siyosiy va demokratik yangilanishlar bilan bog'liq bo'ldi.

XIX asr oxiri - XX asr boshlariga kelib, Turkistonda millat taqdiriga tahdid soluvchi o'ta qaltis va og'ir ichki tarixiy muhit paydo bo'ldi. Bir tomondan, Rossiya imperiyasi musatamlakachiligi siyosiy jihatdan mustahkamlandi. Mustamlaka va zo'ravonlikka mukkasidan ketgan rus bosqinchilari esa, endi o'z mafkurasini singdirish orqali ma'naviy ustunlikka ham ega bo'lishi uchun mahalliy xalqni ruslashtirish, uning g'ururini sindirish, o'zligini yo'qotishdek, o'ta razil shovinistik siyosatni kuchaytirdilar. Ikkinchi tomondan esa, millat va xalqimiz o'z siyosiy, ma'naviy huquqlari, erki va hohish-irodasini yo'qotdi. Uchinchidan, umuman musulmon mutaassibli (konservatizm va bid'at) kuchaydi. Millatning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy ahvoli hamda ma'naviyati tubanlashdi. Buning ustiga ustak, din peshvolari orasidagi mutaassiblarda yangilikka, dunyoviy ma'rifat va taraqqiyotga qarshilik ham avj oldi. Bu esa, Islom dini hamda shariatiga mutlaqo zid ravishda avj oldi.

Mutaassiblar bid'at botqog'iga botgan holatda, ijtimoiy majhul (noaniq)likdagi g'aflet uyqusiga mast bo'lib, aql va fahm-farosatlari ojizligi evaziga, o'zlari sezmaganda holda mustamlakachilar manfaati (mafkurasi)ga xizmat qila boshlaydilar.

Millat va xalqimiz mana shunday ikki tomonlama o'ta ayanchli va havfli ijtimoiy-siyosiy muhit hamda vaziyatga duch kelgan bir paytda musulmon ziyolilar din homiylari orasidan yangi bir taraqqiyparvar guruhning harakati paydo bo'ldi. Ular «jadid» (yangi) degan ulug' nomga muyassar bo'lgan holda, Millat va Vatan, musulmon xalqlari uchun ma'naviy qalqon bo'lib, kurash maydoniga otilidilar. Jadidlar millatni bo'yin egishi va tanamataqdir qilish havfidan qutqarishning birdan-bir to'g'ri yo'li avval tarbiya va ma'rifat, so'ng islohot ekanligini juda to'g'ri anglab yetdilar.

Shuning uchun ham jadidlar millat va xalqni g'alayon va qo'zg'olonga, inqilobiy buzg'unchilik kabi yovvoyilikka da'vat etmadi. Aksincha, ularni diniy-dunyoviy ma'rifat, ilm-fan, madaniyat va yangiliklar bilan qurollantirib tarbiyalash, o'zligini anglatish, ijtimoiy-

ma'naviy g'aflat uyqusidan uyg'otib, turmush tarzi, tafakkuri, ma'naviyati, madaniyati, adabiyoti va maorifini o'zgartirishga bel bog'ladilar.

Abdulla Avloniyning ushbu hikmati jadidlar uchun asosiy e'tiqod va amaliy faoliyat dasturi bo'lib qoldi: «Tarbiya bizlar uchun yo hayot – yo najot, yo halokat – yo saodat, yo falokat masalasidir». Darhaqiqat, bu paytda millatni halokat va falokatdan asrab, saodatga olib chiquvchi jadidlar tarbiyasi bilan millatni ma'nan tobe qilib, halokat va falokatga duchor etuvchi mustamlakachilar «tarbiya»si qarama-qarshiligi paydo bo'lgan edi.

Jadidchilik harakati ba'zi-bir tarixga oid adabiyotlarda aytilganidek, “oldin madaniy-ma'rifiy harakat bo'lib, keyin ijtimoiy-siyosiy harakatga o'sib o'tgani” yo'q. U o'z tabiati maqsad va mohiyatiga ko'ra, dastlabki kundanoq, ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy va islohotchilik harakat bo'lgan. Ammo Vatanni ozod va obod qilish, millat va xalqni hurriyatga olib chiqish, to'q va farovon, madaniyatli qilish uchun jadidlar asosiy e'tiborni dastlab madaniy-ma'rifiy ishlarga qaratdilar.

Mustamlakachilarining asosiy maqsadi, xalqni mutlaq tobe va qaram qilish, Turkistonda siyosiy erksizlikni qaror toptirib, milliy o'limni amalga oshirish bo'lganligiga sharqshunos olim N. N. Veselovskiy (1848-1918) quyidagicha guvohlik beradi: «Biz Turkistonga madaniyat olib keldik deb o'ylaymiz. Bo'ysundirilgan osiyoliklarga tinchlik va osoyishtalik berdik deb o'zimizni ovutamiz. Ammo bularda bir oliy tuyg'u borki, bu millat va uning milliy iftixoridir... Musulmonlar ahvolini tushunishimiz kerak. Siyosiy o'lim (milliy davlatni yo'qotib, siyosiy xalq-huquqdan ayrilish-muxarrir) og'ir, milliy o'lim esa undan ham og'irroqdir. Bizning hukmronligimizda ular (turkistonliklar) xuddi shunday ahvolga tushdilar. Shunday milliy manfaatlar borki, ular xalq och yoki to'qligidan qat'i nazar, bir kunmas bir kun o'zini namoyon etajak”.

Turkistonda ruslashtirish siyosatini amalga oshirish bilan ma'lum missionerlar guruhi muntazam ravishda ish olib boradi. N.Ostroumov, M.Miropiev, V.P.Nalivkin va boshqa ashaddiy shovinistlar mana shu guruhning eng ko'zga ko'ringanlari edilar. N.Ostroumov o'z missionerlik vazifasiga ko'ra, Turkistonda general-gubernatordan ham yuqori mavqega ega bo'lgan. V.P.Nalivkin esa “Yarim yovvoyi osiyoliklarni hamisha qo'rquv va vahima ichida qaltirab turishga majburlash kerak” degan “dasturilamal” ishlab chiqib, uni mustamlakachi ma'muriyatga ijro uchun taqdim etadi.

XX asr boshiga kelib millatni milliy o'limdan saqlab qolish va istiqloqlarga olib chiqish uchun ma'rifat, ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy tarbiya asosiy omil, eng muhim ma'naviy qurol darajasiga ko'tarildi. Buni esa jadidlar Vatan ozodligi yo'lidagi kurash harakatining asosi deb bildilar. Ular musulmon mutaassibligiga qarama - qarshi ravishda diniy va dunyoviy ma'rifatparvarlik g'oyalarini olg'a surdilar. Shariat qoidalari, “Qur'oni karim”ni yaxshi bilganlari uchun ham din peshvolari orasidagi qoloqlikka, “Taraqqiyot islomga zid” degan aqida va tushunchalarga qarshi kurashdilar. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, jadidchilikning paydo bo'lishiga avvalo islomdagi diniy-dunyoviylikning, taraqqiyotparvarlik va ilm-fan, shariat amallarining o'rni katta bo'ldi.

Jadidlarning dadil yangilik yaratishi, dunyoviylikni targ'ib etishi uchun Payg'ambarimiz Muhammad sallollohu alayhi vasallamning mana bu ikki hadisi - shariflari ma'naviy asos va kuch-quvvat bo'ldi: “Oxiratini deb dunyosini tark qilgan ham, dunyosini deb oxiratini tark qilgan ham sizlarning yaxshingiz emas...”, “Dinda o'rtacha yo'l tutinglar,

o'rtacha yo'l tutinglar, o'rtacha yo'l tutinglar, chunki ushbu din amallarida kim og'irlashtirib yuborsa uni amal yengib qo'yadi".

Xulosa shuki, birinchidan, jadidchilik islomdagi taraqqiyotparvarlik, ilm-fanga rag'bat va dunyoviylikning yangi davrdagi ko'rinishi sifatida paydo bo'ldi. Jadidlar islomni har xil mutassiblik bidatlardan asrab rivojlantirdi. Ikkinchidan, jadidchilikni paydo bo'lishi va rivojlanishiga Sharq va G'arb mamlakatlarida rivojlangan quyidagi demokratik, milliy-ozodlik, islohotchilik harakatlarining ta'siri ham kuchli bo'ldi:

1. Jamoliddin Afg'oniy (1839-1897) va Muhammad Abdolar (1848-1903) asos solgan musulmon dunyosidagi islohotchilik va "nahda" (uyg'onish) harakatlari.

2. XIX asrning 90-yillaridan boshlanib, 1905-1907 va 1917 yillarda katta g'alabalarga erishgan rus sotsial demokratik va inqilobiy harakatlari.

3. Turkiyadagi aksilmonarxistik, konstitutsion demokratik, ijtimoiy-milliy uyg'onish harakatlari: Tanzimot (1840-1860), Yosh usmonlilar (1865-yildan 80-yillargacha), Yosh Turkular (1889-1918) va 1908-1909 yillardagi demokratik-inqilobiy harakatlar.

4. Jadidchilik harakatining paydo bo'lib, rivojlanishida qrimlik Ismoilbek Gaspiralinig (1851-1914) hissasi behad katta bo'ldi. U Qrimda XIX asrning 80-yillardayoq, Rossiya bosib olgan musulmon xalqlari orasida birinchi bo'lib jadidchilikka asos soldi. Uning rus va turkiy tillarda chop etilgan "Tarjimon" (1883-1914) gazetasi, "Rossiya musulmonligi" (1881), "Ovropa madaniyatiga bir nazar muvozzini" (1885) va boshqa asarlari hamda jadid maktabi uchun yozgan darslik va qo'llanmalari Turkistonga tez kirib keldi.

Ismoilbek Gaspirali 1884-yilda "Tarjimon" gazetasi orqali musulmonlarga qarata shunday murojaat qiladi: "Suyukli do'stlarim, biz uchun eng go'zal ish ilm va maorif ishidir. Eng muqaddas intilish ilmga, maorifga intilishdir. Chunki insonni inson etgan mehnat va bilimdir. Bilim madaniy turmush (sivilizatsiya) ga yetishish vositasidir."

I. Gaspirali 1884-yilda o'n ikkita bolani yangicha usul-"usuli jadid"-savtiya (tovush) usuli bilan o'qitib, qirq kunda savodini chiqaradi. Ular o'qish va yozishni mukammal o'zlashtira boshladilar. U 1892-yilda Turkiston general-gubernatori A.B. Vryovskiye'ga maxsus maktub yo'llab, unda maktablarni isloh qilish, jadid maktablarini tashkil etish madrasalardan birini zamonaviy - dunyoviy oliy o'quv yurtga moslab isloh qilishni taklif etadi. Ammo bu takliflar amalga oshmaydi. Shundan so'ng Ismoilbek Gaspirali 1893-yilda Toshkentga keladi va ziyoli ulamolar bilan uchrashadi. Samarqandda bo'ladi. U yerdan Buxoroga borib, amir Abdulahadni jadid maktabi ochishga ko'ndiradi va bu maktabga "Muzaffariya" degan nomni beradi. Jadidchilik g'oyasi Turkistonda XIX asr 80-yillarining ikkinchi yarmidan boshlab tarqalib, shu asrning 90- XX asrning 5-yili oralig'ida muntazam ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy harakat sifatida shakllandi.

Jadidchilik harakati asosan ikki davrga bo'linadi:

- 1) XIX asrning 90-yillaridan-1917 yil fevralgacha;
- 2) 1917 yil fevraldan-1929 yilgacha.

Birinchi davrning o'zi uch bosqichga bo'linadi:

1) Jadidchilik g'oyasining paydo bo'lishi va muntazam uyushgan harakat shakliga ega bo'lishi (XIX asrning 90-yillari-1905-yil);

2) Jadidchilik harakatining nisbatan tez va qarshiliksiz rivojlanishi (1905-1909-yillar);

3) Jadidchilikning chorizm tomonidan ozodlik, demokratik va inqilobiy harakatlarga qarshi kurashni kuchaytirgan davrdagi rivojlanishi (1909-1916-yillar). Ikkinchi davr ham voqealar rivojlanishiga qarab uch bosqichga bo'linadi: 1) 1917-yil fevral-oktabr; 2) 1917 yil noyabr – 1924-yil; 3) 1925-1929-yillar.

Jadidchilik harakati, shu vaqtgacha islom dunyosida sira ham ko'rinmagan ilg'or va tezkor o'qitish "Savtiya" (tovush) usuliga asoslangan jadid maktablari tashkil topishidan boshlandi. Bu maktablarda bolalar bir yilda savod chiqarib, mukammal o'qish va yozishni o'zlashtiradi. Buning uchun esa qadim an'anaviy musulmon maktablarida 5-6 yil o'qish kerak bo'lar edi. Aytish mumkinki, "Savtiya" usulidagi jadid maktabi Vatanimiz tarixidagi buyuk kashfiyotlar silsilasini boyitdi.

Jadid maktabida diniy va dunyoviy ta'lim-tarbiya hamda ilm o'zaro uyg'unlashtirildi. Bolalar qulay partalarda o'tirib, xarita va rasmlar yordamida tez savod chiqardi va diniy – dunyoviy ilmlarni o'rgandi. Jadid maktablarida Qur'oni-karim, matematika, geografiya, ona tili, rus, arab tillari, ashula va hatto jismoniy tarbiya o'qitila boshlandi.

Jadid maktablari to'rt (boshlang'ich) va yetti yillik edi. Masalan, Munavvarqori Abdurashidxonovning yetti yillik maktabini bitirgan yoshlar dunyoviy ilmlarni, rus tilini yaxshi o'zlashtirgan holda jadid maktabida o'qituvchi, maschitlarda imom bo'lish, madrasa va hatto, xorijdagi dunyoviy oliy o'quv yurtlarida o'qish, savdo va boshqa korxonalarda kotib bo'lib ishlash malakasiga ega bo'lganlar. Bunday yetti yillik maktablar Toshkentdan tashqari, Qo'qon, Samarqand kabi yirik shaharlarda ham ochiladi.

Jadid maktablari pullik edi. Har oyiga ota-onalar baholi qudrat, ellik tiyindan bir yarim so'mgacha pul to'ladi. Bu o'rinda har ota-ona o'zlarining boylik va kambag'allik darajalarini shariat asosida belgilab pul beradilar. 35 foizgacha kambag'al va nochorlarning bolalari tekin o'qitildi. O'ziga to'q oilalar esa o'z xohishi bilan uch so'mdan va undan ham ko'p pul bergan. Bulardan tashqari jadidlarning o'zlari tashkil etgan xayriya jamiyatlari ham jadid maktablarini mablag' bilan ta'minlab turgan.

Jadid maktablarining ochilishiga rus amaldorlari, musulmon mutaassiblari qarshilik qiladilar. Jadidlar katta matonat va fidoyilik bilan eski maktablarga tegmay namuna sifatida jadid maktablarini tashkil etib, omma orasida katta obro' qozondilar. Jadid maktablari qat'iy nizom va dastur va darsliklarga asoslandi. Tarixda birinchi bo'lib, jadidlar o'quvchilarga kundalik, chorak va yillik baholar qo'yishni joriy etdilar. O'quvchilar sinfdan-sinfga o'tish va bitirish uchun jamoatchilik oldida ochiq chorak, yillik va bitiruv imtihonlarini topshirganlar.

Maktab ochgan jadidlar dastur, qo'llanma va darsliklarni ham o'zlari yaratdilar. Sayidrasul Sayidazizovning "Ustodi avval", Munavvarqori Abdurashidxonovning "Adibi avval", "Adibi soniy", "Tajvid" (Qur'onni qiroat bilan o'qish usuliga oid qo'llanma), "Havoyiji diniya" (Shariat qonunlari to'plami), "Yor yuzi", "Usuli hisob", "Tarixi anbiyo", "Tarixi islom", Abdulla Avloniyning "Birinchi muallim" va "Ikkinchi muallim", "Turkiy guliston yohud ahloq", Mahmudxo'ja Behbudiyning "Qisqacha umumiy geografiya", "Bolalar maktubi", "Islomning qisqacha tarixi", "Amaliyoti islom", "Aholi geografiyasiga kirish", "Rossiyaning qisqacha geografiyasi" va boshqalar shular jumlasidandir.

Jadid maktablari ochilishi bilan ba'zi joylarda qadim maktablari bo'shab qoldilar. Natijada eski va jadid maktabdorlari o'rtasida jiddiy qarama-qarshiliklar paydo bo'ldi. Bunga mutaassib qozi, mulla va ulamolar ham qo'shildilar.

Jadid maktablarining jami soni va ular qayerlarda ochilib faoliyat yuritganligi haqida hozircha to'la ma'lumot yo'q. Lekin 1903 yilda birgina Toshkentda 20 ta (shundan 2 tasi o'rta), jadid maktablari bo'lgan. Ma'lumki, 1909 yildan keyin jadid maktablari qattiq nazorat ostiga olinadi, arziyas bahonalar bilan yopiladi. Ularda o'qitiladigan adabiyot va darsliklar "oxranka"ning diqqat markazida bo'ladi. Jadid maktablari Buxoro, Samarqand, Toshkent, Andijon, Xiva, To'qmoq, Yangi Marg'ilon, Eski Marg'ilon, Kattaqo'rg'on, Qizil O'rda, Turkiston, Chust, Chorjo'y, Termiz, Marv shaharlarida ochiladi. Shuningdek, Juma (Samarqand viloyati), Qovunchi (Toshkent viloyati), To'raqo'rg'on (Namangan viloyati), Po'stindo'z (Buxoro viloyati) kabi katta qishloqlarda ham jadid maktablari ochilgan. Jadid maktablari M.Behbudiyning yozishicha, 15-20 yil ichida jami Kavkaz mamlakatlari, Eron, Hind, Misr, Hijoz va boshqa joylarida ham joriy bo'ldilar.

Jadidchilikning asosiy maqsadlaridan biri mamlakatda zamonaviy (yevropacha) oliy ta'limni yo'lga qo'yish bo'ldi. Universitet tashkil etish g'oyasi Turkistonda ilk bor 1892 yilda Ismoilbek Gaspirali tomonidan olg'a surildi. I. Gaspirali 1906-yilda, yana "Tarjimon" gazetasida to'g'ridan to'g'ri Buxoro amiri va Xiva xoniga murojaat qilib shunday deydi: "Fuqoroyi islom sizlardan mol istamas, osh istamas. Din-"Qur'on"dan, jon-Xudodan. Siz davlatlik xonlardan aholiga ehson etiladigan narsa-nashri maorifga, taraqqiyot va kamolatga omil bo'luvchi oliy darajalik maorif maktablaridir. Ko'hna madrasalari ko'p Buxoro sharifida va Xivada endi biror dorilfununi islomiya ta'sis etmoq lozim. Bu dorilfununlarga bir daraja ilm olgan talaba qabul qilinib, tarix, jo'g'rofiya, kimyo, handasa, ilmi huquq, usuli idorayi davlat, ilmi iqtisod va boshqa lozim fanlar, turkiy, forsiy, rusiy va fransaviy tillar o'rgatilsa... Ushbu dorilfununlarda muallim va mudarrislik qila oladigan ahli kamol bor".

Jadidlar oliy ta'limning asosi-universitet tashkil etish uchun Toshkent shahar Dumasidan ham foydalandilar. Munavvarqori, Fitrat, M. Behbudiy, U. Asadullaxo'jayev va boshqa jadidlar milliy dunyoviy oliy ta'lim g'oyasini o'z asar va maqolalarida keng targ'ibot-tashviqot qiladilar. Oliy ta'limga zamin yaratish uchun, jadid maktablarida dunyoviy ilmlar o'qitildi, xorijga yoshlar o'qishga yuborildi.

Dunyoviy hozirgi zamon oliy o'quv yurti – universitetga asos solishga jadidlar faqat 1918-yilda Musulmon xalq dorulfununini tashkil etish bilan muvaffaq bo'ldilar. Umuman, jadidlar juda qisqa vaqt ichida butunlay yangi ya'ni jadid xalq maorifi tizimi ya'ni, hozirgi zamon xalq maorifi tizimiga asos soldilar.

Jadidlarning jasoratli va zahmatli, bunyodkorlik va islohotchilik buyuk ijodiy – ma'rifiy mehnatlari samarasi o'laroq, XX asr boshlariga kelib, Turkistonda tarixan haqiqiy Milliy Uyg'onish (Renessans) hodisasi (davri) paydo bo'ldi. Bu davrni ikkinchi bir ma'noda jadidlar Renessansi (uyg'onishi) deb aytish ham haqiqatga to'g'ri keladi.

Milliy Uyg'onish yoki jadidlar Renessansi hodisasi tarixiy taraqqiyotning so'nggi bosqichidagi uchinchi uyg'onishi bo'ldi. U oldingi IX-XII va XIV-XV asrlardagi ikki buyuk Uyg'onishlarning tarixan qonuniy davomi sifatida yuz berdi. Lekin ulardan farqli ravishda aniq milliylik xususiyati va diniy-dunyoviylik mazmun hamda mohiyatga ega bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. E.Xoliqov, D.M.Lafasov. Jahon tarixi. T. ,2002.

2. D.Abdurahmonova, G. Rustamova. XIX asrning ikkinchi yarmi-XX asr boshlarida mustamlaka hokimiyati tizimi T.,1999
3. S. Tillaboyev, A. Zamonov O'zbekiston tarixi T. ,2010.
4. Шодмонова.С.Б. Туркистон тарихи – матбуот кўзгусида. Тошкент, Янги нашр. 2011.
5. Исхаков Ф. Центральная Азия и России в XVIII-нач. XX вв. Т, 2009
6. Jadidchilik: Isloxot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash. – Toshkent: "Universitet", 1999